

Ю. А. ЧЕРНОБРОВ
(Київ, Україна)

ІСТОРИЯ ТЕРМІНА *РЕЧЕННЯ* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Представлено історію формування терміна речення в українській мові; розглянуто дефініції поняття “речення” в мовознавчих працях та лексикографічних джерелах, окреслено його змістову організацію з урахуванням напрямів дослідження цієї синтаксичної одиниці в українському мовознавстві.

Ключові слова: історичне термінознавство, термін, речення, українська синтаксична термінологія.

Системне представлення української синтаксичної термінології зумовлює дослідження особливостей формування терміносфери поняття “речення”, до якої належать терміни на позначення різновидів речення, його ознак та компонентів. У зв’язку з цим актуальним постає реконструювання історії функціонування терміна *речення* та змістового наповнення власне поняття “речення”. Аналіз дефініцій досліджуваного термінопоняття у фахових джерелах дозволяє виокремити й інші синтаксичні термінопоняття, зорганізовані ієрархічно.

В українському мовознавстві синтаксичні терміни у складі граматичних досліджено в працях В. В. Захарчин, М. П. Лесюка, О. В. Медведь, Н. А. Москаленко, І. І. Огієнка, в окремих розвідках Н. В. Гуйванюк та А. П. Загнітка. Історичні параметри терміна *речення* як складника синтаксичної термінології в українській мові досі не були предметом окремого дослідження, хоча на особливостях випрацювання згаданої терміноодиниці, починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ ст., акцентовано увагу в праці Н. А. Москаленко [4].

Мета статті – простежити історію терміна *речення* в його кореляції з поняттям “речення” в контексті розвитку синтаксичної теорії в українському мовознавстві.

Загалом у лінгвістиці сформувалися різні підходи до потрактування речення як синтаксичної одиниці. Більшість дослідників вважають його основною мовною та мовленнєвою одиницею в ієрархії інших синтаксичних одиниць [1; 3; 4; 5 та ін.], що відрізняється такими ознаками: комунікативність, модальність, предикативність (ССЛПТ, с. 179). Речення є предметом синтаксису, у деяких працях зазначено його належність до одиниць “великого” синтаксису [4]. Сам термін *речення* є гіпонімом терміна *синтаксична одиниця* і когіпонімом термінів *словосполучення*, *складне синтаксичне ціле*.

Спроби дати визначення і термінологічне позначення речення сягають перших українських мовознавчих праць ХІХ ст. Поняття “синтаксис” пов’язували з частиною граматики, яка навчає складати зі слів речення. Теоретичні аспекти природи речення та його членів становлять основу

синтаксичних учень П. М. Дячана, М. Осадці, С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера та ін. У граматиках, підручниках з української мови та лексикографічних джерелах XIX – першої половини XX ст. зафіксовано такі терміноодиниці на позначення речення: *предложеніє* (Могильницький, с. 193; Ог. 1908, с. 62; Гарайда, с. 103), *положе́ньє* (Осадця, с. 170), *положе́нье* (Дячан, с. 111); *рече́не* (Партицький, с. 124), *речене* (Коцовський, с. 3; Смаль-Стоцький, с. 132), *га́дка* (Смаль-Стоцький, с. 132), *реченя* (Гарайда, с. 103), *ре́чення* (Шерстюк, с. 5; Нечуй-Левицький, с. 3; Сімович, с. 272; ГТП, с. 11; СМУ, с. 357; Ог. 1918, с. 4; Грунський, с. 64; Наконечний, с. 237; Горецький, с. 16; Каганович, с. 3; Ог. 1935, с. 138) т. ін. Н. А. Москаленко зазначає, що термін *рече́не* (Партицький, с. 124), утворений від старосл. *рехти* – *говори́ти*, найкраще відповідав визначенню поняття, а тому й “прищепився” в українській граматиці [4, с. 165].

Протягом XIX – першої половини XX ст. домінує розуміння речення як логічної категорії. Дослідник історії синтаксису слов’янських мов Н. К. Грунський говорить про пріоритет логіки в граматиці та його гальмівний ефект у кваліфікаціях мовних явищ: “даные логики не только не продвинули изучения синтаксиса, а затормозили его ходъ <...> логика сдѣлалась исходным пунктом при опредѣлении языковыхъ явленій <...> основные данные логики вошли въ рамки грамматики” [2, с. 88]. В українському синтаксисі речення інтерпретують як судження: “судь, словами выраженный, се предложеніє” (Могильницький, с. 193); “Мысль словами выражена називає ся положеньемъ” (Осадця, с. 170); “Слова, котрими висказуємо одну-єдину мисль, всі разом становлять одно рече́не (га́дку)” (Смаль-Стоцький, с. 132) [підкреслення – Ю. Ч.]. У такому розумінні поняття “речення” функціонувало в граматичних працях XIX ст. (напр. Партицький, Дячан та ін.) і домінувало на початку XX ст.: “Гадка, виречена словами, є речене” (Коцовський, с. 3); “Мова наша складається з думок. Кожна окрема думка, проказана або написана, зветься реченням” (Ог. 1918, с. 4); “Думка, переказувана словами, і є речення” (Шерстюк, с. 3); “Кожна висловлена думка зветься реченням” (Курило, с. 3) [підкреслення – Ю. Ч.] тощо. Науковці досліджують формальну організацію речення, зокрема структурні особливості та компонентний склад, його відношення до інших одиниць синтаксичного рівня мови: “слова – цеглинки, деталі вікон і дверей; словосполучення – купи цього будівельного матеріалу, недобудовані стіни, частини споруди; речення – викінчена будівля, де кожна деталь набирає осмисленого значення в системі цілого” (Шерех, с. 73).

Наукові праці другої половини XX ст. відбивають розвиток окремих напрямів теорії речення в мовознавчих дослідженнях – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Формально-синтаксична організація речення є найбільш дослідженим аспектом речення, широко представленим в українському мовознавстві, спрямованим на вивчення синтаксичних зразків речення з урахуванням синтаксичних зв’язків і виділених на їх основі компонентів реченнєвої структури. Орієнтовно з другої половини XX ст. із дослідженнями взаємодії смислової та формальної організації структури речення постає вчення про семантичну структуру речення, в результаті якого значно поповнився склад термінології на по-

значення компонентів речення та його різновидів у працях О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, Й. Ф. Андерша та ін. Орієнтація на комунікативний аспект речення зумовлена його кваліфікацією не лише як мовної, а й мовленнєвої одиниці. Такий підхід представлено у працях І. Р. Вихованця, Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудика, А. П. Загнітка та ін.

Теоретичні надбання української синтаксичної науки мають безліч визначень її основної одиниці. Багатоаспектну природу центральної синтаксичної одиниці *речення* фіксують мовознавчі праці та лексикографічні джерела.

Дефініції цього терміна, засвідчені в працях 50–70-х рр., ураховують такі ознаки речення: а) формально-синтаксичні ('граматична організація'); б) семантико-синтаксичні ('співвіднесеність змісту з дійсністю', 'предикативність'); в) комунікативні ('одиниця спілкування', 'засіб формування', 'втілення думки'). Пор.: "*Речення являє собою єдине смислове ціле <...>, є граматично організованою одиницею <...>, втілює ту чи іншу форму мислення*" (Кулик, с. 22); "*В основі речення закінчений акт мислення і акт повідомлення (комунікації) про цей акт мислення*" (Шерех, с. 72); "*Речення – це виділюваний за допомогою чітких формальних (у т. ч. інтонаційно-позиційних) показників у даному мовному потоці на єдиному для цілого мовного потоку рівні його членування відрізок мовлення, що виявляє формальні ознаки певної співвіднесеності його змісту з дійсністю*" (Мельничук 1966, с. 41); "*Речення – мінімальна інтонаційно і граматично оформлена одиниця мовного спілкування, що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності*" (СУЛМ 1976, с. 251) [підкреслення – Ю. Ч.]. Зазначені ознаки фіксують лінгвістичні словники 60-х рр. і сьогодення, зокрема *речення* – це: "основна одиниця мовного спілкування, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що виражає окрему, відносно завершену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності" (КРСЛТ, с. 144); "основна одиниця мовного спілкування, побудована за законами певної мови, <...> характеризується завершеною інтонацією, виступає головним засобом формування та вираження думки" (КТСЛТ, с. 147); "мінімальна комунікативна одиниця, яка оформлена за законами певної мови і є відносно завершеною одиницею спілкування і вираження думки" (КТССУМ, с. 403) [підкреслення – Ю. Ч.].

В окремих визначеннях наголошено на взаємодії формально-синтаксичного аспекту речення з його семантико-синтаксичним аспектом: "*Речення – синтаксична одиниця, формально-граматична і семантична структури якої становлять єдність*" (Вихованець, с. 4) [підкреслення – Ю. Ч.]. О. С. Мельничук вважав, що речення не може бути об'єктом синтаксису як розділу граматики, який вивчає синтаксичну сторону структури речення, що повинно бути об'єктом загального вчення про речення – розділу мовознавства, який починає створюватися (СУЛМ 1972, с. 14). Тому він пропонує визначення: "речення – це основна знакова одиниця мовлення, яка формується з мовних знаків вищого порядку – лексичних, фразеологічних, синтаксичних – і відзначається цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування" (Там само, с. 14).

Комунікативна організація речення пов'язана зі сферою мовлення, зокрема мовленнєвою ситуацією і визначеним нею комунікативним завданням. Саме в цьому аспекті речення кваліфікують як *висловлення*, “одиницю мовлення, побудовану за законами відповідної мови; *речення*, що розглядається з погляду комунікативної організації” (КТССУМ, с. 52); “актуалізоване в мовленні речення” (УМЕ, с. 69, 592; УМЕМ, с. 37) та ін. В українському мовознавстві термін *висловлення* пов'язують із функціональним призначенням реченнєвої структури: “Висловлення як одиниця спілкування відображає не лише змістовий бік, не лише граматичну семантику (схеми і словоформи), але й низку прагматичних смислів, породжених метою і ситуацією спілкування” (Гуйванюк, с. 367). Отже, у *висловленні* відбувається злиття рівнів речення – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного. Зазначені ознаки відображає така дефініція терміна *речення*: “одиниця синтаксичного рівня мовної системи, яка є інваріантом конкретних мовленнєвих висловлень і характеризується комунікативною, змістовою, інтонаційною завершеністю” (СЛТЕ, с. 517).

Сучасні лексикографічні джерела репрезентують визначення речення з урахуванням його формальної організації, семантики та комунікативного спрямування: “*Речення* – основна синтаксична одиниця, що позначає ситуацію (або взаємопов'язані ситуації), вказує на відношення повідомлюваного до дійсності, характеризується неперервністю синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, а також є відносно-завершеною одиницею спілкування та вираження думки” (УМЕ, с. 548) [підкреслення – Ю. Ч.]. У деяких дефініціях чітко окреслено функції, а також вказано на приналежність синтаксичної одиниці до сфери мови та мовлення: “*Речення* – 1) одна із синтаксичних одиниць та основних предикативних синтаксичних одиниць, що складається з декількох з'єднаних між собою синтаксичним зв'язком форм слів або однієї форми слова, є інтонаційно оформленим смисловим і граматичним цілим, що виражає найсуттєвіші функції мови: пізнавальну, експресивну, комунікативну; 2) засіб вираження і формування окремої відносно закінченої думки, мінімальна одиниця мовлення; синтаксична одиниця мови, побудована за відповідною моделлю і репрезентована парадигмою формальних варіантів” (ССЛПТ, с. 179); “*Речення* – одиниця модусу мови, яка відповідає висловленню у модусі мовлення і повідомленню у модусі комунікації” (Там само, с. 179).

Вивчення формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної організації речення сприяло віднаходженню його основних класифікаційних критеріїв, що знайшло відображення в лексикографічних джерелах: 1) структура (будова); 2) семантика (характер предикативних відношень); 3) комунікативне призначення (УМЕ, с. 548; УМЕМ, с. 320) та ін.

Отже, термін *речення* остаточно набув фонетичного оформлення в граматичних працях на початку ХХ ст. Багатоаспектну природу центральної синтаксичної одиниці, на позначення якої мовознавці майже століття використовують цей термін, фіксують дефініції відповідного поняття, зазвичай в мовознавчих працях та лексикографічних джерелах, які постійно зазнають уточнення у зв'язку з новими науковими досягненнями в царі-

ні синтаксису. Серед основних щодо природи речення такі: 1) визначення речення за формальною ознакою та віднесення його до одиниць мови; 2) визначення речення за комунікативною функцією та віднесення його до мовлення; 3) виділення двох одиниць – речення та висловлення, перша з яких є структурною моделлю і належить мові, а друга з лексичними та інтонаційними характеристиками належить мовленню.

Розвиток синтаксису речення спричиняє те, що зміст його центральної одиниці відображає такі параметри: а) синтаксичний зв'язок (формально-синтаксична організація речення); б) семантико-синтаксичні відношення (семантико-синтаксична організація); в) речення – знак ситуації або взаємопов'язаних ситуацій (семантико-синтаксична організація); г) наявність модально-часового значення – предикативність (семантико-синтаксична організація); г) речення – одиниця спілкування, засіб формування і вираження думки (комунікативна організація); д) речення – абстрагована модель, яка в мовленні реалізується висловленнями (сфера мови); е) залежність від мовленнєвої ситуації (сфера мовлення). Усі дефініції поняття “речення” сформульовані на основі основоположних понять: “формальна організація”, “сміслова організація”, “комунікативна організація”.

1. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. *Грунський Н. К.* Очерки по истории разработки синтаксиса славянских языков / Н. К. Грунский. – Спб. : Сенат. тип., 1910 – Т. 1. – Вып. 1–2. – 1910. – 169 с.
3. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ“ВКФ “БАО””, 2011. – 992 с.
4. *Москаленко Н. А.* Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К. : “Радянська школа”, 1959. – 224 с.
5. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
6. *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 406 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Андерш – *Андерш Й. Ф.* До питання про семантичну структуру речення / Й. Ф. Андерш // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 38–42.
- Вихованець – *Вихованець І. Р.* Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
- Вихованець 1993 – *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Гарайда – *Гарайда І.* Грамматика русского языка / І. Гарайда. – Унгварь : Выдана Подкарпатского Общества Наук, 1941. – 146 с.
- Горецький – *Горецький П. Й.* Українська мова : практично-теоретичний курс / П. Й. Горецький, І. Шаля. – К. : Книгоспілка, 1929. – 336 с.
- Грунський – *Грунський М. К.* Українська мова / М. К. Грунський, Г. О. Сабалдир. – К. : Час, 1926. – 156 с.
- ГОСЛТ – *Ганич Д. С.* Словник лінгвістичних термінів / Д. С. Ганич, І. С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985. – 360 с.

- ГТП – Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. – К. : Друк. Укр. Центр. ради, 1917. – 18(2) с.
- Гуйванюк – *Гуйванюк Н. В.* Слово-Речення-Текст: вибрані пр. / Н. Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 664 с.
- Дудик – *Дудик П. С.* Синтаксис української мови / П. С. Дудик, Л. В. Прокопчук. – К. : “Академія”, 2010 – 384 с.
- Дячан – *Дячан П. М.* Методична граматики языка малоруського / П. М. Дячан – Львів: Ставропіг. ін.-т., 1865. – 142 с.
- Каганович – *Каганович Н. А.* Граматика української мови / Н. А. Каганович. – К. : Радянська школа, 1935. – Ч. II: Синтаксис / [упоряд. : Н. А. Каганович, Г. В. Шевельов]. – 1935. – 158 с.
- Коцовський – *Коцовський В. І.* Методична граматики руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових / В. І. Коцовський, І. М. Огоновський. – Львів : Накладня вид-ва шкільних книжок, 1912. – 98 с.
- КРСЛТ – *Кротевиц Є. В.* Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевиц, Н. С. Родзевич – К. : Вид-во АН Української РСР, 1957. – 235 с.
- КТСЛТ – *Єрмоленко С. Я.* Українська мова: короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко та ін. ; [ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
- КТССУМ – *Шульжук К. Ф.* Короткий термінологічний словник синтаксичних термінів // *Шульжук К. Ф.* Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : “Академія”, 2004. – С. 397–406.
- Кулик – *Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1961. – Ч. II. Синтаксис. – 288 с.
- Курило – *Курило О. Б.* Початкова граматики української мови / О. Курило. – Л. : Поділля, 1921. – Ч. 2. – 40 с.
- Мельничук – *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К. : Наукова думка. 1966. – 324 с.
- Могильницький – *Возняк М. С.* Філологічні праці I. Могильницького / М. С. Возняк // Українсько-руський архів. – Львів: 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. – Т. 5. – 240 с.
- Наконечний – *Наконечний М. Ф.* Українська мова / М. Ф. Наконечний. – Харків : Рух, 1928. – 260 с.
- Нечуй-Левицький – *Нечуй-Левицький І. С.* Граматики української мови / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Друкарня І. І. Чоколова, 1914. – Ч. II. – 94 с.
- Ог. 1935 – *Огієнко І.* Складня української мови / І. Огієнко. – Жовква : Друкарня оо.Василіан, 1935. – Ч. I. – 195 с.
- Ог. 1908 – *Огієнко І.* Українська граматична термінологія : Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко. – К. : Друкарня 1-ї Київської друк. спілки, 1908. – 79 с.
- Ог. 1918 – *Огієнко І.* Українська граматики / І. Огієнко. – К. : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. – Ч. I : Основи вкраїнського правопису. – 48 с.
- Осадця – *Осадця М.* Граматики руського языка / М. Осадця. – Львів : Ставропіг. ін.-т., 1876. – 238 с.
- Партицький – *Партицький О. О.* Граматыка руска для ужитку в школах людових в Галичині / О. О. Партицький. – Львів : Ц. к. накл. шк книжок, 1873. – 174 с.
- Сімович – *Сімович В. І.* Практична граматики української мови / В. І. Сімович. – Раштат, 1918. – 584 с.
- Смаль-Стоцький – *Смаль-Стоцький С. Й.* Руска граматики / С. Й. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів : 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893. – 182 с.
- СЛТЕ – *Селіванова О. О.* Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
- СМУ – *Дубровський В.* Словник московсько-український / В. Дубровський. – К. : Рідна мова, 1918. – 542 с.

- СУЛМ 1972 – Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 516 с.
- СУЛМ 1976 – Сучасна українська літературна мова / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1976. – 376 с.
- ССЛПТ – *Загнітко А. П.* Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : [у 4 т.] / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – Т. 3: П–С. – 2012. – 423 с.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – 2004. – 818 с.
- Шерех – *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 406 с.
- Шерстюк – *Шерстюк Г. П.* Коротка граматики для школи / Г. П. Шерстюк. – Полтава : Український учитель, 1907. – Ч. I. – 64 с.

Yu. A. Chernobrov

HISTORY OF TERM *РЕЧЕННЯ* IN UKRAINIAN

The article is about historical formation of the term *речення* in Ukrainian; concept's definitions were examined in linguistic works and lexicographic sources, its semantic organization in close connection with the development of theoretical researches in Ukrainian linguistics was outlined.

Key words: historical terminology, term, sentence, Ukrainian syntactic terminology.